چەند بیرەوەری عارف قەزوینی سەبارەت بە سنە

لە فارسییەوە: فەرامەرز ئاغابەیگی
(یەزد)

ئاماژە و پێناسە

بۆ وەدەست هێنانی زانیاری لەمەڕ ڕابردەی کورد و کوردستان، بێگومان سەفەرنامە و بیرەوەرییەکان، یەکێ لە سەرچاوەگەلی جێی سەرنجن کە لەخۆگری زۆر خاڵی گرینگ و دانسقە لەبارەی بابەتگەلی جۆراوجۆرن کە هەر کام بە نۆرەی خۆیان دەتوانن بەشێک لە کۆیەک بن کە پێویستە بخرێنە سەریەک تا بتوانن وێنەیەکی تەواو پێک بێنن، هەر لەو پێوەندییەدا ئەم بیرەوەرییانەی عارف قەزوینی دەتوانێ هەرچەند کەم، ڕوانگەی ئەو کەسایەتییەمان لەمەڕ بینراوەکانی خۆی لە کوردستان بۆ بخاتە ڕوو. بەر لەوەی بچینەسەر بیرەوەرییەکانی، پێویستە سەرەتا پێناسەیەکی عارف قەزوینی بهێنینەوە:

ناوی میرزائەبولقاسم، ناسراو بە عارف قەزوینی، کوڕی مەلا هادی وەکیل بوو کە لە ساڵی ١٣٠٠ک/١٢٦٢هـ، لە قەزوین لە دایک بوو. خوێندنی سەرەتایی خۆی کە فارسی و سەرف و نەحوی عەرەبی و بابەتگەلی وێژەیی بوو، لە قەزوین تەواو کرد. عارف بەهۆی ئەوەی خاوەن زەوق و بەهرەیەکی زۆر بوو، هەر لە تەمەنی لاوییەوە دەستی بە شیعر وتن کرد. لە تەک دەوڵەمەندان و گەورەپیاوان و کەسانی هاوپێوەند لەگەڵ دەرباری موزەففەرەددین شا و

محەممەدعەلی شا، ئاشنایی پێک هێنا. وەک خۆی دەڵێ دوای ماوەیەک، بە نابەدڵی کەوتە ڕیزی هاوڕێیانی وسووقولدەولە و لەلایەن ئەوەوە بوو بە ناسیاوی میرزا عەلی ئەسغەرخانی ئەتابەک و گۆرانی بۆ دەگوت. لە ئاکامدا ڕێی بۆ دەربار کراوە و گەلێ جار بە خزمەتی شا گەیشت و زۆر لەبەرچاو گیرا، تا وای لێ هات بە فەرمانی شا لێیان ویست بێتە ڕیزی فەڕاشی خەڵوەتی دەربارەوە، بەڵام عارف پێگەی خۆی لە کڵاوی فەڕاشی خەڵوەتی دەربار بەسەرتر زانی و نەچووە ژێر باری ئەم پلەیەوە. عارف یەکێ لە شاعیرانی ئازادیخوازی ئێران بەژمار دەهات. لە کاتی سەرهەڵدانی شۆڕشی مەشرووتییەت لە ئێران تا ماوەی شازدە ساڵ، وێڕای خەڵک لە تەواوی شۆڕشەکان هاوڕێ و هاوهەنگاو بوو. بەهۆی ئەوەی خاوەن سەرێکی پڕ لە شۆق و بوێرییەکی تایبەت بوو، زۆربەی کات هەڵوەدا و لە حاڵی گەشت و هاتوچۆ لەنێوان ئیسفەهان و تاراندا بوو.

هەر لەو گەڕان و گەشتانەدا بوو کە لەگەڵ پیاوانی ئازادیخواز پێوەندی پەیدا کرد و خەڵکی دژ بە دامودەزگای فیرعەون ئاسای دەسەڵاتدارانی سەردەم دنە دەدا. عارف بۆ ناوچەکانی ڕۆژاوا و بەغدا و کرماشان و ئیستەنبووڵیش گەشتی کرد و ماوەیەک لەو شارانە وەگەرد ڕزگاریخوازان هاوکاری کرد و لە شۆڕشی ئازەربایجانیش لەگەڵ خەڵک هاوڕێ بوو. هەروەها بۆ خۆراسانیش سەفەری کرد. عارف لەپاڵ تایبەتمەندیگەلێک وەک نیشتمانپەرستی و جوامێری و نەسرەوتەیی و یەکدڵی و هەستیاریی بەتین، بە تووڕەییش ناوبانگی بوو. بەشی هەرە زۆری هونەری عارف لە هۆنینەوەی گۆرانیدا (تصنیف) بوو. ئەو دوای زنجیرەیەک کێشمەکێش و ناڕەحەتی

عارف قەزوینی

زۆر، بەرەو هەمەدان سەفەری کرد؛ بەواتایەکی تر بۆ ئەوێ دوور خرایەوە. تا کۆتایی تەمەن هەر لەوێ بەحاڵەتی دوورەپەرێزی و چارەڕەشی ژیا. سەرەنجام لە ساڵی ١٣١٢ی هەتاوی، کۆچی دوایی کرد و لە تەنیشت گڵکۆی ئەبووعەلی سینا بە خاک سپێردرا. (دێهخودا،١٣٧٧:ج١٠/١٥٦٥٩)

لە بەشێکی دیوانی عارف، لەژێر ناوی «عارف لە بواری مێژوودا» کە وەک ساڵژمێر لەسەرەتاوە تا کۆتایی ژیانی ناوبراوی تێدا هاتووە، ساڵی ١٣٠١ی هەتاوی/١٩٢٢ی زایینی، بەرانبەر بە ساڵی سەردانی عارف بۆ کوردستان دانراوە. بەشێک لە بەسەرهاتی عارف لەم ساڵەدا بەم جۆرە تۆمار کراوە: بەهۆی دەنگۆی دووبارەی سەدارەتی قەوامولسەلتەنە، عارف بە دەم بانگهێشتی یەکێ لە خانانی

کورد بەناوی حیشمەتولمولک (١)، لە ڕێکەوتی ٢،٣ی پووشپەڕی ١٣٠١ی هەتاوی، بەرەو کوردستان بەڕێ دەکەوێ. وێ دەچێ هەر لەم سەفەرەدا، ماوەیەک لە قەزوین گیرسابێتەوە. لەو سەروبەندەدا سەرهەڵدانی سمایل ئاغای سمکۆش لە ئارادا بووە. ماوەیەک دەچێ بۆ هەمەدان و لەوێ تووشی نەخۆشی تۆبەتی دەبێ، پاش چابوونەوەی، بەرەو کوردستان دەبێتەوە.

لە ٢٢ی پووشپەڕدا دەگاتە یەکێ لە گوندەکانی کوردستان بەناوی سەراب قەحت. لە سەرەتای گەلاوێژدا لە سەراب قەحتەوە دەچێ بۆ سنە و لەوێشەوە دەچێ بۆ یەکێ لە کوێستانەکانی ئەو دەورە بەناوی کانی شەفا کە نزیکەی مانگێ لەوێ وەک عەوداڵ لە ڕەشماڵێکدا ژیان دەباتە سەر. دوای گەڕانەوەی بۆ سنە، لەگەڵ ئایەتوڵڵا شێخ محەممەد کوردستانی دۆستایەتی پێک دێنێ. (دیوان عارف قزوینی،١٣٨٧: ٢٧ - ٢٩)

بیرەوەرییەکانی عارف قەزوینی

[١]

سێ چوار ڕۆژ لە مانگی قوربانی ساڵی ١٣٤٠ی کۆچیی تێپەڕ بووبوو کە گەیشتمە کوردستان، واتە شاری سنە. زۆربەی باخاتی ئەم شارە بە داوێنی کێوەوە هەڵکەوتبوون. سەبارەت بە دۆخ و چۆنیەتی و ئاکاری خەڵکەکەی، ئەگەر بمەوێ شتێک بنووسم، دەبێ کتێبێکی جیاوازی بۆ تەرخان بکەم، لە چارەڕەشی حاڵی ئێستای دانیشتوانیشی چاوپۆشی دەکەم. تەواوی ناوچەی کوردستان هی چەند گەورەماڵە کە یەکێ لەوان ئاسفی ئەعزەمە (٢) کە کوڕەکەی ناوی سەرداری موعەززەمی کوردستانییە کە ئەمڕۆ لەڕیزی نوێنەرانی خولی چوارەمە. بەشکوو ئیشەڵڵا خولی پێنجەم ئابڕووبەرتر بێ کە بتوانێ ئابڕوو بۆ خولی چوارەم کۆوە کات!

لە ڕەوشتی خەڵکی کوردستان ئەوەی بەلامەوە دڵپەسەند هات، ئەوە بوو کە لە وەرزی هاوین، کاتێ هەوا زۆر گەرم دەکا، بەتێکڕایی بە ژن و منداڵەوە دەچن بۆ باخاتی دەوروبەر. جاری وا هەڵدەکەوێ هەر لە دوو فرسەخیی نزیک شار، لەژێر دار و لاپاڵ و قەراغ جۆبار و کانیاوەکان، بەرهەڵدایانە ژین دەبەنەسەر و لەگەڵ زۆربەی خزم و کەسوکاریان سەرقاڵی بەزم و گۆرانی و هەڵپەڕکێن. دوای چەند ڕۆژ مانەوەم لە شار کە هەوا هێشتا بەم جۆرە گەرمی نەکردبوو، چووم بۆ کانی شەفا کە نزیک فرسەخ و نیوێک لە شارەوە دوورە، بەڵام ڕێگایەکی چەتوونی هەیە و کەمتر خەڵک بۆ ئەوێ دەچن. تەنیا لەوێ بوو کە مانای چێژبردنم لە ئاو پێزانی. ماوەی بیست بۆ بیست و پێنج ڕۆژ لە قەراغ ئاوی ئەم کانییە ڕەشماڵم هەڵدا و دوو خزمەتکاریشم لەگەڵ بوون. هەتا ماوم، چاوم هەر بەدوای ئەو کانی و ئەو ڕەشماڵەوە دەمێنێ. بۆ ئەوەی سروشت لەوێش نەهێڵێ خەیاڵم ئاسوودە بێ، بۆم دەرکەوت شەشدانگی ئەم کانی و باخ و زەوییە، موڵکی ئەو ڕەعییەتە بوو وا لەوێ نیشتەجێ بوو، بەڵام ئاسفی ئەعزەم سێ دانگەکەی بە لێدان و زۆر، بە پێنج سەد تمەن لەم ڕەعییەتە داماوە کڕیوە. لەحاڵێکدا خودا ئاگادارە کە هیچ نرخێکی ناتوانی لەسەر دابنێی، بەهیوایە سێ دانگەکەی تریشیان لە چنگ دەربێنێ. ئەم ڕەعییەتە داماوە بە خەیاڵی ئەوەی من کارەیەکم و دەستم دەڕوا، دەستەوداوێنم بوو. دیار بوو وایان تێگەیاندبوو کە من (عارف) لەوانەم وا کە دەڵێن لایەنگری

چینی ڕەنجبەرانن. بەداخەوە منیش هەر چیم کرد ڕێگایەکم بۆ نەدۆزرایەوە. تەواوی ئەم ڕەعییەتە داماوەم دی کە بۆ سەید زیا (٣) دەست بە دوعا بوون؛ چون تەنیا ئەو چەند ڕۆژەی وا سەید زیا لەسەر کار بوو، تامی سەربەخۆییان چێشتبوو. هەر ئەو هەست و سۆزە منی هەڵپێچا گۆرانییەک بهۆنمەوە (٤). نیازم لە درێژەی کەلام ئەوەیە کە چون چەند غەزەلم لە کانی شەفا نووسیوە، ویستم مەعلوومی کەم هەر کات ناوی کانی شەفام هێنا، مەبەستم کوێیە. (دیوان عارف قزوینی،١٣٨٥: ٩٠٩-١١٠)

[٢]

کاتێ دەمویست بەرەو تاران بەڕێ کەوم، لە سنە لە ماڵی ئایەتوڵڵا شێخ محەممەد [مەردۆخی کوردستانی] کە پێشتر گۆیا سەرناوی ئیمام جومعەی هەبوو، غەزەلی زوڵفی پەرێشانم (٥) هۆندبووەوە. ئەم کەسایەتییەم زۆر لە ڕادەبەدەر هاتە بەرچاو. ڕاستییەکەی کوردستان بۆ ئەو زۆر چکۆلەیە. حەزم دەکرد وەکوو نوێنەر هاتبایە تاران. چەند بەرگێکم لە نووسراوەکانی چاو پێکەوت کە یەکیان مێژووی سەرەتاکانی ژیانی بەشەر لەگەڵ چەند وێنەگەلی سیاقەڵەم بوو کە لە وێنەکانی چێژم بینی. زۆربەی کات لە کوردستان لەتەک ئەو بەڕێزە دیمانەم هەبوو. (دیوان عارف قزوینی،١٣٨٥: ٨٣)

[٣]

عارف لە نامەیەکی بۆ محەممەدڕەزا هەزار، سەبارەت بە حیشمەتولمولک ئاوا دەنووسێ: «یەکێک لە دۆستانی سی ساڵەی من، حیشمەتولمولکی کوردستانییە کە ماوەیەکی زۆر لە تاران لەگەڵی بووم. ئەو شەوانە تا بەربەیان سەرخۆش و بە ڕۆژیش تا شەو مەست و بێ ئاگا بوو، تا لە ئاکامی ئەم ڕابواردنە ئاخرشەڕانە، لە دوا تەمەن وەک من میزڵدانی گیرا و تووشی دەردی بێ دەرمان هات، ناچار بۆ چارەسەر هاتە هەمەدان. لێرە پزیشکێ بە حیشمەتولمولکی بێچارەی وت کە دەبێ نەشتەرگەری بۆ بکرێت و سەدی لە نەوەدیش ئەگەری تێداچوونی هەیە. ئەم دۆستە خۆشەویستە لەمێژینەیەم وەکوو من کە لە مردنم خاترجەم بووم، ئەویش ئاوا دڵنیا بوو کە سەردەنێتەوە. پێویست ناکا باسی چوونی بۆ تاران و مانەوەی پێنج شەش ڕۆژەی لەوێ و هەڵڕژانی حەوسەت تمەن لە گیرفانی پزیشکە بێ مروەتەکان و گەڕانەوەی بۆ تاران بگێڕمەوە. پێش چوونی بۆ تاران، پێی وتم چون دڵنیام دەمرم هەر بەو هۆیە پێویستە لە هەمەدان وەسییەت نامەیەک بنووسم و هەبوونی تۆش لەم کارەدا زەرووڕە. گەرەکمە لە پێشدا لەگەڵ تۆ تەگبیر بکەم و دەمەوێ هاوڕێیەتیم بکەی. وتم من تاقەتی ئەم جۆرە باسانەم نییە و لەم بوارانەدا خۆ تێ هەڵناقورتێنم و نابمە لایەنی ڕاوێژکاریش، بەڵام بە هاوەڵەکەم، واتە ئاغای میرزا حەسەن خانی ئیقباڵی کە لاوێکی ژیرە، دەڵێم لە هەر لایەنێکەوە لەگەڵت هاوکاری بکا. بۆ بەیانیی ڕۆژی دوایی، هەباس خانی کوڕی حیشمەتولمولک، بە پاکەتێکی زۆر گەورەوە کە مەعلووم بوو پڕە لە کاغەز، هاتە ماڵێ و پاکەتەکەی لە پێش دەمم دانا. وتم ئەم پاکەتە چییە؟ وتی قەباڵەی دوو دانگ موڵکی سەڵەواتاوایە (٦) کە باوکم ناردوویەتی و دەڵێ: چون بەردەوام لێی بیستووی کە وتووتە بریا بۆم بگونجا لە کەش و پانتای ڕۆحبەخشی سەڵەواتاوا بژیم، هەر بەو بۆنەیەوە قەباڵەکەی بۆ ناردووی و تکاشی کردووە ئەم پێشکەشییەی

لێ قبووڵ کەی. من بێ ئەوەی سەری پاکەتەکە بکەمەوە، فڕێم داوە بۆ لای هەباس خان و وتم بە باوکت بڵێ قوڕی بەسەر، من هەزارجار لەو خۆم بە مردن نزیکتر هەست دەکەم، موڵک و ماڵم بۆ چییە؟! دوای ئەوە، بەسەر بردنی کات لە بەهەشتێکی وادا بێ هەواڵێکی وەک حیشمەتولموڵک، لە جەهەندەمیش خراپترە. هەباس خان لە دڵەوە خۆشحاڵ بوو، بەڵام بەرواڵەت دڵتەنگ بوو. لە ئاخردا پاکەتەکەی هەڵگرتەوە و دوای کڕنۆش بردن، چووە دەرەوە، بەڵام حیشمەتولموڵک نووسینی وەسییەت نامەکەی هەر لەبەر ئەوە دوا خستبوو، پاشان دەسبەجێ هەرای کردبوو لە دوکتۆر بەدیعی و باسەکەی بۆ گێڕابووەوە و ئەوی کردبووە ڕاسپاردە کە ڕەنگە ئەو بتوانێ من (عارف) هەر جۆر بووە ڕازی بکا. دوکتۆریش تەشریفی هێنا و زۆری سەرکۆنە و ئامۆژگاری و خێرخوازی و بەرژەوەندبینی کرد. وتم بەڕێز گیان لە هەموو ئەو شتانەی تۆ وتت بە زیادەوە ئاگادارم، بەڵام مەحاڵە فرمایشتەکانت لەم بارەیەوە قبووڵ کەم. من بە کوێرەوەری و دژواری ژیانم هێناوەتە بەر، ئیتر لەم دوا تەمەنەدا خۆم لە ماڵی دنیاوە وەرنادەم. دوکتۆریش کە زانی لە بەردی خارا دڵۆپی باران ناتوانێ شوێن دانێ، بە هێندێک دڵتەنگییەوە جێی هێشتم. بەهەرحاڵ حیشمەتولموڵک بە سەروسیمایەکەوە کە مەرگی لێ ئاشکرا بوو، بەرەو کوردستان بەڕێ کەوت. چەند ڕۆژی بەسەردانەهات کە ماڵاوایی لە ژیان کرد.» (دیوان عارف قزوینی،١٣٨٧: ٥٢٣-٥٢٤)

پەراوێزەکان:

١- شەفەق، لەبارەی حیشمەتولموڵکەوە دەنووسێ: «ئاغای حیشمەتولموڵک کە لە خانانی کوردستان بوو، عارفی لە تارانەوە بۆ میوانی و مانەوەی کاتیی لە سنە بانگهێشتن کرد، پێکەوە لە ساڵی ١٣٤٠ک بەڕێ کەوتن. ئەوەی لە تاران دیم ئەوە بوو کە ئەم پیاوە لەمەڕ عارف، لە هیچ جۆرە خزمەت و پێڕاگەیشتنێ کۆتایی نەکرد. عارف هەمیشە قەدرزان و وەفادار بوو، بەڵام بەو ڕادەیەش تووڕە و هەستیار. جاری وا بە کەمترین بیانوو، جاری واش بەبێ هۆ دەڕەنجا.»(دیوان عارف قزوینی،١٣٨٥: ٩٧)

٢- میرزا عەلی نەقی کوردستانی کە بە سەرناوگەلی ئاسفی دیوان و ئاسفی ئەعزەم ناسراوە، کوڕی چکۆلەی میرزا محەمەد ڕەزای وەزیر و برای بچووکی میرزا یووسفی موشیردیوانە لە بنەماڵەی وەزیرییەکان. هەڵۆخانی ئەردەڵان، کوڕی سوڵتانعەلی بەگ، کە لە ڕیزی حاکمانی بڕواپێکراو و ناسراوی کوردستان بوو، لە ساڵی ١٠٢٢ی ک، لەتەک خۆی جەددی ئەوانی بەناو خواجە برایم، لە ئیسفەهانەوە بۆ حەسەن ئاوا هێنا. میرزا عەلی نەقی، لە ساڵی ١٢٩٨ی ک، هاتە خزمەتی دەوڵەتەوە و لە وەزارەتی لەشکر، دەستی بە ئیشی خەزێنەداریی لەشکر کرد. لە ساڵی ١٣١٣ی ک، لە سەردەمی دەسەڵاتداریی حەسەنعەلیخان ئەمیرنیزامی گەڕووسی، سەرناوی ئاسفی دیوانی پێدرا و بۆ ماوەی سێزدەساڵ بێ پسانەوە خەزێنەداریی لەشکری کوردستانی لە ئەستۆ بوو. لەو ماوەیەدا ماڵی زۆر پێکەوە نا و لە یەکەم دەوڵەمەندانی کوردستان بەژمار دەهات. لە سەردەمی مەشرووتییەتدا سەرناوی ئاسفی ئەعزەمی پێبەخشرا و سەرەنجام لە ساڵی ١٣٥٧ک/١٣١٦ە، کۆچی دوایی کرد. فەرەجوڵڵا ئاسف، ناسراو بە سەرداری موعەززەم، کوڕی

ئاسفی ئەعزەمە کە ١٢ جار نوێنەری سنە لە مەجلیسی شووڕای میللی بووە. ئاسفی دیوان، بەتایبەتیش براکەی میرزا یووسف موشیردیوان، بەهۆی زرینگایەتی – وەک زانیاری لەمەڕ کاروباری کوردستان، پیلانگێڕی، بڕشتی زۆر و سامانی بەربڵاو - ساڵانێکی دوورودرێژ کوردستانیان بەدەستەوە بوو؛ بەشێوەیەک کە هیچ حاکمێک بێ هاوکاری و ڕەزامەندیی ئەم دوو برایە نەیدەتوانی کاری خۆی بباتە پێش، ئەگەریش حوکمڕانێ لەگەڵ ئەم جووتە دژایەتی بکردایە، یان خۆی کەنار بگرتایە، دوای ماوەیەک گەسکێکیان لەژێر پێی دەدا؛ واتە لە دەسەڵاتداریی وەلادەنرا و لە تارانەوە بانگ دەکرا.» (بامداد،١٣٧٨: ج٥/١٦٨-١٦٧)

٣- سەید زیائوددینی تەباتەبایی (١٣٤٨-١٢٧١ک) زیاتر لە پەنجا ساڵ لە بواری چاپەمەنیدا چالاک بوو. ڕۆژنامەگەلێکی وەک نیدای ئیسلام، شەرق، برق و ڕەعدی بڵاو دەکردەوە. دوای کوودەتای ڕەزاخان، بۆ ماوەی سێ مانگ سەرۆک وەزیر بوو.(سەعیدیان،١٣٨٠: ٣٠٩٢)

٤- مەبەست گۆرانی: «ای دست حق پشت و پناهت بازآ»: ئەی دەستی خودا پشت و پەناهت بگەڕێوە.

٥- سەرهۆنەکە ئاوا دەست پێ دەکا: «دست بر طرەی آن زلف پریشان نرسید/کار من گشت پریشان و به سامان نرسید.»

٦- سەڵەواتاوا: ناوی گوندێکە سەر بەشاری سنە.

سەرچاوەکان:

١- بامداد، مهدی(١٣٧٨)، شرح حال رجال ایران در قرن١٢و١٣و١٤، ج ٥، چ پنجم، تهران، انتشارات زوار.

٢- دهخدا(١٣٧٧)، لغت نامەی دهخدا، ج ١٠، چ دوم، تهران، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

٣- دیوان عارف قزوینی(١٣٨٥)، گردآوری، تدوین و توضیح: رحیم چاوش اکبری، تهران، زوار.

٤- دیوان عارف قزوینی(١٣٨٧)، تدوین: محمدعلی سپانلو، مهدی اخوت، تهران، انتشارات نگاه.

٥- سعیدیان، عبدالحسین(١٣٨٠)، دائرەالمعارف نو، ج ٤، چ دوم، انتشارات علم و زندگی.